

Ritoók Zsigmond

KOSZTOLÁNYI ODÜSSZEUSZ-MESEJÁTÉKA: A „LÓTOSZEVŐK”

„Minden rom. A művészet
örök. A többi por.

A népet
túléli a szobor.”

(Théophile Gautier: A MŰVÉSZET.

Szabó Lőrinc fordítása)

Nem mondhatni, hogy az irodalomtörténet-írás túlságosan nagy figyelmet szentelt Kosztolányi színpadi műveinek, köztük az 1910-ből való LÓTOSZEVŐK-nek. Az akadémiai irodalomtörténet meg sem említi ezeket a műveket, az ÚJ MAGYAR IRODALMI LEXIKON szerint Kosztolányi „*drámái kevésbé sikerültek*”. Kitűnő Kosztolányi-monográfiájában Szegedy-Maszák Mihály a LÓTOSZEVŐK-ről csak annyit mond: „*kifordított Odüsszeia*”, bár ez a két szó talán többet mond, mint első látásra vélhetnők. Egyedül Réz Pál foglalkozik a lehetőség adta szűk keretek között mégis érdemben a színpadi művek kiadása utószavában a drámákkal, módot találva arra is, hogy a LÓTOSZEVŐK-ről is valami lényegeset megpendítsen, a darabnak talán két leglényegesebb problémáját. Pedig ez a darab önmagában is, tágabb értelemben vett témátörténeti szempontból is méltó a figyelemre.

A darab tárgyát az ODÜSSZEIA-ból veszi. Odüsszeusz társaival Trója feldúlása után hazafelé tartva először a thrák kikötők földjére jut, városukat feldúlja, de veszteségeket is szenved. Így hajóznak tovább, hogy a Peloponnészoszt megkerülve jussanak hazájukba, Ithakába. Csakhogy mikor a Peloponnészosz legdélibb fokát, a Malea-fokot megkerülik, szörnyű vihar csap le rájuk, s kilencnapnyi hányódás után a lótoszevők földjén tudnak kikötni. Odüsszeusz ODÜSSZEIA-beli elbeszélései itt lépnek át a valós földrajzi világból a mesék világába, függetlenül attól, hogy a kalandokat az ókortól napjainkig sokféleképpen próbálták valós földrajzi helyekkel kapcsolatba hozni.

Az ODÜSSZEIA elbeszélése szerint a partot érés után Odüsszeusz három emberét küldte a vidék felderítésére. A lótoszevők barátságosan fogadták s lótoszsal kínálták őket. Aki azonban a lótoszból eszik, többé nem akar hazamenni, csak ott maradni a lótoszevőknel és hazáját elfelejteni. Odüsszeusznak erőszakkal kellett ezeket az embereket hajóra vitetni. Így hajóztak tovább, új kalandok felé (9. 82–104).*

Kosztolányi nemcsak a témát veszi az ODÜSSZEIA-ból, hanem nyelvi elemeket és más mozzanatokot az ODÜSSZEIA más részeiből is. A tenger már az elején, a színpadleírásban „*ibolyakék*” (mint 11, 107; 5, 56), a „*hajó kékorru*” (III. 13; 9. 482 és többször) vagy „*sok-evezőjű*” (III. 14; 21. 19) és máshol is, a bor „*fekete*” (VII. 29, így pl. 5. 265), Írisz „*ezüstöslábú*” (III. 15), mint Thetisz az ODÜSSZEIA-ban csak egyszer: 24. 92, de annál többször az ILIASZ-ban (pl. I. 538). Van sok egyéb elem is, mely ismerős az ODÜSSZEIA-ból: Pénélope

* A hivatkozásban az egymást követő arab számok az ODÜSSZEIA énekeit és azon belül a sor számát jelölik, a római számok a jelenet számát, a római számot követő arab számok pedig a Réz Pál által sajtó alá rendezett kiadás – LUCIFER A KATEDRÁN. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ SZÍNPADI JÁTÉKAI. Balassi, 1997 – oldalszámát.

csele (III. 17, VII. 30; 2. 87–110), az öreg koldusként hazaérkező Odüsszeuszra rátámadó kutyák (X. 37; 14. 29–30) és viszont a gazdájára kolduscondrában is ráismerő öreg Argosz kutya (X. 36–37; 17. 291–310) és még sok más, bár nem mindig azonos összefüggésben, mint az ODÜSSZEIA-ban. Az ODÜSSZEIA-ban Odüsszeusz ül Kalüpszó szigetén a tenger partján sírva, s hazájára gondol (5. 151–153; v. 1. 57–59), itt Pénélopé kis szolgálója, Eulália (III. 12), aki Odüsszeusz után indulva akadt el a lótoszevők földjén.

Az író azonban nemcsak az ODÜSSZEIA-t építi a játékba, hanem Tennyson költeményét is, A LÓTOSZEVŐK-et, s ez korántsem azonos azzal, amit az ODÜSSZEIA mond. Odüsszeuszek Tennyson költeményében kimerülten, sok bolyongás után érkeznek meg a lótoszevökhöz. Míg az ODÜSSZEIA egyáltalán nem írja le a lótoszevők földjét, Tennysonnál ez a költemény fontos eleme, ez a mesebeli, bágyadt szépségű táj, melyet a költő mindjárt az elején, páratlanul légkörteremtő módon úgy jellemez, mint „*in which it seemed always afternoon*” (Babits fordításában: „*melynek tán mindig délutánja volt*”). Ide érkezik Odüsszeusz és a hosszú hányódásban kimerült társai, s megejtve e melankolikus tájtól, egyikük kimondja: „*Sosem fogunk hazamenni!*”, s a többiek mind egyszerre felelnek: „*Nem kóborlunk már tovább!*” Mind. Odüsszeusz is? Tennyson ezt nem mondja ki, de sejteni engedi.

Kosztolányi kimondja: Odüsszeusz ott marad. De a lótoszevők földje nála nem az érett és éretten majd lehulló gyümölcsök földje, ahol a harcban és vándorlásban kimerültek nyugalmat találhatnak. A „délután” mint jellemzés Kosztolányinál is megjelenik, s vele a Tennysonnál többször is emlegetett „sárga” szín is, így mindjárt az elején a színhely leírásában (9): „*A nap narancssárgán süt, mint a kánikula ernyedt délutánján.*” Ezt Eulália ki is mondja. De hogyan! „*Itt minden olyan sárga és álmos. Reggel mintha délután lenne. A dél pedig az alkonyathoz hasonlít. Az ég fakó, és nem kék és nem nevető, mint Ithakában*” (III. 14). És ez nem Eulália értetlenkedése. Az odavetődött trójai lányok egyike, Melissza, később tárgyszerűen ugyanezt mondja: „*Itt nincs soha este. Itt örökös délután van*” (II. 40). De ez nem a tennysoni délután. Mindjárt a kezdő színpadleírásban ez olvasható: „*Néhol koponyák és embercsontok fehérlenek ki a fűből*” (1), s erre az Odüsszeusszal érkező harcosok egyike fel is hívja a figyelmet (VII. 28), a színpad világában Odüsszeuszt figyelmeztető, de a nézőkhöz is szólva, hogyha nem látták az elején, most, egy döntő pillanatban hallják, értsék. Ez is az ODÜSSZEIA-ból való, de a sziréneke szigetének leírásából (12. 45–46), akiknek éneke a hajóst úgy megigézi, hogy felesége, gyermeke őt soha többé nem látja. Ez nem az érett gyümölcs lehullása módján megjelenő szelíd elmúlás, ez a fehérlő csontokban a folytatam végén a maga rideg valóságában megjelenő halál.

A cselekmény Trója elfoglalásával kezdődik. „*A harcnak vége*” (II. 12). A görögök hazaindulnak. „*Nekünk pedig nincs hazánk*” – jajdul fel Thea, a lótoszevők földjére került trójai lányok egyike (uo.). A görögök hazaindulnak, közöttük Odüsszeusz és emberei is. „*Ne engedd haza őket*” – mondja Melissza gyűlölettel Írisznek, az odakerült trójai lányok legszebbikének. Íriszt, úgy látszik, nem annyira Trója siralmas pusztulása, mint Odüsszeusz várható érkezése hozza izgalomba. Tudja, mit fog tenni, mondja, s szavai baljósan hangzanak: Szemünk „*csillog és öl, mint a méreg és a drágakő*” (II. 12–13, szép chiasztikus szórend), s később majd azt mondja: „*szeme hívja oda Odüsszeuszt*” (IV. 18).

Hirtelen Euláliával elegyedik szóba (III. 15–18), aki arról beszél, hogy Odüsszeusz hajóját vélte látni, uráét, aki majd őt is hazaviszi, mert itt mindentől és mindenkitől fél. Íriszt Odüsszeusz emlegetése felvillanyozza. Vele álmodott mint szoborral, rá gondol mint férfira, hiszen azok a görögök, akik odakerültek a lótoszevők földjére, elférfiatlanodtak, voltak bár mégoly kiváló harcosok: a kelevézt, mely elfeledetten, rozsdásodottan úgyszólván egy bokor tövében fekszik, megemelni sem bírják (I. 10). Pénélopé kerül szóba.

Eulália arról beszél, mennyire várja Pénelopé a férjét, milyen hűséges hozzá. Írisz ezt nem hiszi, de máris gyűlöli Pénelopét.

Láthatólag a vetélytársnőnek érzett nő iránti gyűlölet beszél belőle. Két nő harca ez Odüsszeuszért: az egyik úrnője helyett küzd annak becsületéért, és hogy visszakapja férjét, családi boldogságát, a másikat a szerelmi vágy tüzei, hogy Odüsszeuszt magának szerezzé meg, tartsa meg, de ezzel együtt talán a bosszú vágya is, hogy ne engedje haza, hiszen Thea és Melissa mellett ő mondja majd el a legmegrázóbban, hogy mit vesztett személy szerint is Trója ostromakor (X. 38). Írisz tehát nem egyszerű jellem, nem Jahél, nem Judit, aki csak azért kedves a férfival, Siserával, ill. Holofernesszel, hogy aztán végezzen vele. Írisz, a nő Odüsszeuszt, a férfit is kívánja, s kettős értelemben akarja legyőzni.

Írisz izzó gyűlölete Pénelopé iránt megborzasztja a Pénelopé helyett harcoló Euláliát, aki meg van győződve, hogy Odüsszeusz haza fog menni, és őt haza fogja vinni, de Írisz már tényként hirdeti, hogy Pénelopé csalja a férjét, s ő, Írisz, már tudja, hogy Odüsszeusz az övé. „*A harc itt végződik be*” – mondja (IV. 18). Milyen harc? A Pénelopéval folyó? Vagy a trójai háború, melyben várromboló Odüsszeusz (X. 36, vö. 8. 3 és sokszor) feldúlhatna ugyan a várat, itt mégis alulmarad a trójai nővel, Íriszszel szemben? Ez a harc vége? A következő mondat nem oszlatja el a bizonytalanságot. „*Gyűlölöm őt.*” Kit? Korábban Pénelopéról mondta ezt, s kézenfekvő itt is rá gondolni, de itt már az érkező Odüsszeuszról beszél, arról, hogy Odüsszeusz az övé, s arról, hogy a győzelmi koszorút Írisz teszi fel a maga fejére – ki feletti győzelemért?

Odüsszeusz hajója közeleg, emberei partra szállnak, izgalom, kilép maga a Király, Odüsszeusz is. Nagyon hatásos, kicsit talán már – szándékoltan! – hatásvadászó „belépő” a Vezér érkezése. Odüsszeusz durva és kegyetlen. Egy pillanatig sem akar ezen a veszélyes földön maradni. Két keze össze van kötözve. Ez azt a helyzetet idézi, mikor Odüsszeusz a Szirének szigetéhez közeledve az árbochoz kötözteti magát (12. 178–179), hogy a Szirének csábító éneke hallatán is ellen tudjon állni a varázsnak, mely különben ellenállhatatlanul vonzaná – vesztébe. Csakhogy a megkötözésnek ott értelme volt, itt gyakorlati szempontból értelmetlen, amit mi sem mutat jobban, mint hogy összekötözött kézzel ront a neki nem elég gyorsan engedelmesskedőkre. Az összekötözött kéz itt csak a helyzet hasonlóságát jelzi: Odüsszeusz szorong, hogy nem tud ellenállni, amit egyik, már korábban a lótoszevőkhöz került embere ki is mond (VI. 22).

A harc Odüsszeuszért megindul. „*El innen*” – mondja Odüsszeusz. Eulália rögtön: „*Én veled megyek, uram.*” Írisz pedig: „*Odüsszeusz, csak egy pillanatig maradj. Engedd, hogy megbámuljalak*” (VII. 23). Ez félreérthetetlen utalás a TRAGÉDIA-ra. A paradicsomi színben az embert bukásba vinni készülő Lucifer így szólítja meg Évát: „*Oh megállj, kecses hölgy! Engedd egy percre, hogy csodáljalak.*” „*Te vagy Odüsszeusz* – folytatja Írisz –, *a király, akinek eget ver a híre*”. Az ODÜSSZEIA-ban ezt a phaiákok királyánál, Alkinoosznál való bemutatkozása elején Odüsszeusz mondja magáról (9. 19), nem alaptalan büszke öntudattal, s utána négy éneken át folyik a „bemutatkozás”, Odüsszeusz kalandjainak elbeszélése, hogyan kerekedett ő mindig felül a legválságosabb helyzetekben is. Itt a csábítás részeként a hízelgő nő mondja, hogy Odüsszeuszt levegye lábáról, s az előbb még ingerülten továbbmenni akaró Odüsszeusz elmosolyodik, s leülni készül (VII. 24).

Aztán Írisz kérésére Odüsszeusz mesélni kezd „diadalairól”. Mesélni, mint Alkinoosznál, és az elmesélt kalandok emlékeztetnek is Odüsszeusz ottani elbeszélésére – csak egy kicsit tódítva. Mindjárt az elején. Az eposzban a hosszabb időt mindig kilenc napnak mondják, és sohasem többnek. Odüsszeusz rögtön így kezdi: „*Kétszer kilenc nap óta tart már a vihar*” (VII. 25). A következő elbeszélés legtöbb eleme, néha egészen apró részle-

tek is, megtalálhatók az ODÜSSZEIA-ban, olykor pontosan úgy, olykor erősen átalakítva vagy más összefüggésbe illesztve.

Az ODÜSSZEIA elbeszélése szerint nem a „rabszolgákat” köttette Odüsszeusz az árboc-hoz, mert megtagadták az evezést (így még ha akartak volna sem tudtak volna evezni), hanem saját magát a Szirének szigeténél, miközben társai szorgalmasan eveztek (12. 180). A dühöngő tengerrel való küzdelem elbeszélése az 5. 319–323 kiszínezése, Odüsszeusz-nak tehát az ODÜSSZEIA elbeszélése szerint ekkor már nincsenek társai. A nyírfa gerenda és az égerfa árboc összetörése pontosan megfelel 5. 239-nek, ill. 317-nek, a vitorla szétszakadása 9. 70–71-ben van említve, de sehol sincs szó arról, hogy Odüsszeusz (a tomboló viharban!) az árbocot kijavította volna. Arról, hogy Odüsszeusz társai sok bort isznak, és sok juhot vágnak le (juhpecsenyét sütnek: VII. 26), az ODÜSSZEIA-ban csak a kikónok földjével kapcsolatban hallunk (9. 45), ez azonban nem sziget, még kevésbé a mesék szigete, hanem nagyon is valós szárazföld, nem hallunk arról, hogy Odüsszeusz emberei ide kirohantak volna, s arról sem, hogy Odüsszeusz őket „*üstöküknél fogva*” (VII. 263, ez a görögök „*fürtös fejű*” jelzőjéből van kiszínezve, pl. 1. 90) tartotta volna, legfeljebb arról, hogy Odüsszeusz noszogatja embereit, hogy meneküljenek, míg nem késő (9. 43–44), de eredménytelenül. Érthető tehát, hogy Odüsszeusz kísérői meghökkennek, azt látják, hogy Odüsszeusz valótlanságokat mond, s azt is, hogy dicsekvése mögött a gyengesség érzete rejlik (VII. 26).

Odüsszeusz azonban beszédét tovább is folytatja, s az ODÜSSZEIA szövegéhez képest megint többé-kevésbé színezve-nagyítva. Violaszemű királylányok mezítelenül? (VII. 26.) Nauszikaá csak a fejét fedő fátyolt dobta el labdázáshoz, nem a ruháját, a hajótörött Odüsszeusz volt teljesen meztelen, s kínosnak is érezte azt (6. 100, ill. 127–129). Tündérisasszonyok kezét kínálták neki? Csakugyan, Kalüpszó is, Kírké is vágyott arra, hogy Odüsszeusz legyen a férje (1. 15; 9. 20 és 31), de hogy csak „*ravasz esze*” óvta meg, s nem Hermész meg a varázsfű, a mólü (10. 273–288), talán mégis túlzás. A Küklópsz-kalandnak is (9. 181–542) egy erősen leegyszerűsített változatát halljuk, mintha Odüsszeusz mindent egyedül csinált volna, mintha hat társát az óriás meg nem ette volna, mintha a hajója összetöréséről a Küklópsz-nak hazudott történet igaz lett volna. Amit viszont az ércpalotáról mond (VII. 27), az pontosan megfelel a leírásnak, melyet az ODÜSSZEIA Alkinoosz palotájáról ad (7. 86–90). És amit szavai végén mond, hogy „*a habléányok* [ti. Kalüpszó] *varázlata sem fogott rajtam*” (amit az ODÜSSZEIA-ban háromszor is elmond: 7. 258; 9. 33; 23. 337), az is igaz. Nem fogott, mert fontosabb volt neki Pénélopé, mert hozzá akart visszatérni (5. 215–220).

Most azonban már kész leheveredni, csak előbb még Írisszel szorosabbra kötteti a kötelékeket a kezén (VII. 27), mint ahogy a hajón, előzetes utasítására, társainak kell őt jobban megkötözni (12. 54; 196), mikor a Szirének varázsa már hatni kezd, s ő szabadulni akarna, hogy, engedve az ígétnek, ott maradjon.

Eulália közbelép. Pénélopéről beszél, aki Odüsszeuszt várja és szereti, változatlanul (VII. 27–28). Írisz rögtön ellentámadásba megy, elkezd a kétely magvait hinteni, és Odüsszeusz korábban odavetődött, már „*elfajzott*” emberei szekundálnak neki. Az Odüsszeusszal most érkezett harcosok viszont intik Odüsszeuszt: Vigyázzon, itt erősebbnek kell lennie, mint bárhol (VII. 28). Mintha egy tragédiabeli – operabeli? – kettős kórus váltakozó énekét hallanók. A feszültség nőttön-nő, Írisz most már nyíltan hűtlenséggel vádolja Pénélopét, bőven használva olyan elemeket is, melyek az ODÜSSZEIA-ból igazolhatók is, csak éppen önmagukban nem, hanem csak Írisz hazugságokból, féligazságokból és félremagyarázatokból összerótt vádjaiába illesztve keltik az Írisz megkívánta hatást (VII. 29–30).

Merő kitalálás, hogy Pénelopé két kérő szeretője: Polübosz fia az ODÜSSZEIA szerint Eurümakhosz, nem Antinorész, Antinorész nevű kérő nincs is, ennek folytán nem is mesélhet „*trágár adomákat*” Odüsszeuszról; Pénelopé nem kendőzi magát, Eulália is az ellenkezőjét mondja (III. 16), az ODÜSSZEIA is (19. 124–126; 18. 252–254). A kérők nem orozslánbőrre „*hempereznek*”, csak marhabőrre (1. 107), kenyeret esznek, de nem ezüsttáliból, hanem közönséges kosárból (1. 147; 18. 120); Phémiosz csakugyan „*citerázik*” (kitharán játszik), de a kérőktől kényszerítve (1. 153; 22. 331; 351–353), a kérőknek csakugyan töltenek bort, de nem Télemakhosz, hanem „*az ifjak*” (1. 148; 21. 27), de ezt teszik a vendégeknek is Nesztór udvarában (3. 339); Pénelopé cselét (2. 93–110) csak Odüsszeusz érti rosszul; nem Pénelopé „*látja*” vágyálmában Odüsszeusz hulláját, amint „*a tenger dobálja*”, hanem fia, Télemakhosz (l. 161–162), hú kondása, Eumaiosz (14. 133–136) és apja, Laertész (24. 201–293) beszél csüggedten, elkeseredetten arról, hogy Odüsszeusz talán már nem is él, s a madarak vagy a halak zsákmánya lett. – Az igaz, hogy a kérők kockáznak (1. 107), marhát ölnék (1. 108), ökröket pirítanak nyárson (14. 430; 19. 420–425), táncolnak (1. 152), de mit bizonyít ez? Amit Télemakhosz és mások is mondanak, hogy a kérők Odüsszeusz vagyonát emésztik (1. 158–159; 14. 80–108).

Odüsszeusz nem hiszi, amit Írisz mond, kétségbeesett dühvel tiltakozik, átkozza Íriszt, de közben a kétely kezd már benne ébredni: „*Tudom, hogy nem igaz, mégis hiszem*” (VII. 30).

Ekkor Írisz kimondja a mondatot, amelyről tudja, hogy mindent el fog dönteni: „*Szövi a hálót, amivel majd megojt, ha hazajössz*” (VII. 31). Odüsszeusz összeborzad. Agamemnón jut eszébe. Agamemnón, aki maga is azt hitte, hogy szerető feleség várja otthon, s a felesége, Klütainnésztra ölte meg a szeretőjével. Pénelopé „*is így vár engemet...*” (VII. 32). Hiába mondják hűséges harcosai, hogy ez lidércnyomás, lázálom, Odüsszeuszt már nem lehet meggyőzni. Mikor az alvilágban járt, neki maga Agamemnón mondta ezt el (11. 405–454). És hosszú belső harc után Íriszsel leoldatja kezéről a kötelékeket. – Csend. A csendben „*a tenger is zenél. Lassan morog*” (VIII. 33).

Homérosz jelenik meg. Odüsszeuszt hívja: Jöjjön haza, ahol Pénelopé várja: Ő, aki lerombolta Tróját, nem maradhat itt a romlott környezetben (VIII. 36). És Odüsszeusz lassan mintha engedne. Beleéli magát, hogyan jár túl a kérők eszén, koldusruhában hogyan lesi ki Pénelopét... Homérosz pedig folytatja: Argosz kutya, a dajka, Eurükleia, íjverseny, győzelem, Pénelopé megöleli, örömujjongás... (Mint az ODÜSSZEIA-ban. De még nincs ODÜSSZEIA, csak Homérosz képzeletében.) Odüsszeuszt elragadja Homérosz elbeszélése, elhatározza: vele megy haza. Ekkor Írisz és a lányok hirtelen elveszett, Odüsszeusz feldúlta hazájukról kezdenek beszélni (VII. 38). És Odüsszeusz úgy érzi: nem volt érdemes. Nem volt érdemes feldúltni a várost. Homérosz hiába hívja, Odüsszeusz nem tud felállni, nem tud akarni, nem tud hinni. Az akarástól való megszabadulásban látja a bölcsességet. Szerinte Homérosz vak szemével csak álmoképeket lát (X. 39). Hasztalan hívja Eulália is, hasztalan az emberei. Odüsszeusz már nem tud küzdeni. „*Le van győzve Odüsszeusz*” – mondja Írisz (X. 48). Odüsszeusz pedig hirtelen, mintegy álomban, éppen most, mégis a koszorúját kezdi keresni, a győzelmi koszorúját, s a tenger ködében az ithakai kunyhók füstjét látja. Írisz nem érti, azt hiszi: félrebeszél, figyelmezteti, hogy itt van, a lányok közt, a lótoszevők szigetén.

Homérosz visszajön, hogy Odüsszeuszt magával vigye (XII. 42). A szöveg itt az evangéliumokat idézi: „*Nagy örömet hirdetek neked*” – mondja Homérosz a karácsonyi angyal szavával (Lk 2. 10). Minden indulásra kész, az áldozati állatok levágva (mint a nagy lakoma példázatában: Lk 14. 15–24; Mt 22. 1–10). De Odüsszeusz nem megy. (Mint a

példázatban a meghívottak, akik ezzel kizárják magukat az üdvösségből.) Homérosz egy pillanatra úgy érzi: életműve összeomlik. De azután ereje visszatér, hite nem csorbult. Ha vak szemének minden fekete is, fényt lát, látja Odüsszeuszt nagynak, „szájam gyönyörű versektől feszül” – mondja (XII. 4), s a mondat ezt bizonyítja is (2–3–3–2 szótag, s a szavak értelmük szerint is szimmetrikus elrendeződésűek). Az igazságot hiába kereste, rá kellett jönnie: „A hazugság a bölcsesség. Hazudni, hazudni...” (XII. 40.) Homérosz elmegy egyedül. Euláliát sem viszi magával, bár ő kéri. „Itt maradtunk” – mondja Eulália. „Egyedül” – mondja tompán Odüsszeusz. „Veled vagyok” – siet vigasztalni Írisz (XIII. 45). De szava oly banális hat. Eulália odanyújtja Odüsszeusznak azt, amit Homérosz hagyott ott számára: Odüsszeusz hajdani, most már korhadt, furcsa evezőjét. (A rozsdás kelevézzre gondolunk a darab elején [I. 10].) Az evezőt, mellyel Tróját megvívni indult, az evezőt, mellyel elfajult emberei koponyáját akarta széttörni (VII. 23), az evezőt, melyet, mint egy ódon nemesi címet, majd a sírjára tűzhetnek. Ezt már nem vehetik el tőle.

A műnek valószínűleg több, egymást nem kizáró, esetleg egymást kiegészítő értelmezése lehetséges. Az elsőnek kínálkozó a társadalmi-történeti: a „hőskor” fokozatos dekadenciája. Írisz először a szobor Odüsszeuszról álmodik, az epikus hősről és igazi férfiről. Mikor azonban ez a hős a maga valójában megjelenik, a gyengeség, a titkolt szorongás jeleit mutatja, amit erőfitogtatással leplez. Később is az állhatatos hős akar maradni, aki ellenáll a csábításnak, de azután letérdel, azután leheveredik, azután Írisz mellé telepszik. Mégis, Odüsszeusz sem csak az öregedő férfi, akit hiúságánál fogva meg lehet ejteni. Csakugyan ő foglalta el Tróját, nem Akhilleusz vagy Agamemnón, hiszen a faló csele az ő gondolata volt. Csakugyan vágódik haza, mindennap imádkozik azért, mint egyik harcosa mondja (VI. 21), s diadalai – vallja ő maga (VII. 28) – Pénelopéhoz sietnek. Nem ad hitelt könnyen a vádaknak, de az Agamemnón-párhuzam ledönti lábáról. Nem gondol arra, hogy mert egy nő megcsalja, sőt megöli férjét, nem biztos, hogy minden nő ezt teszi. (Az ODÜSSZEIA az Agamemnón–Klütaimnésztra–Aigiszthosz-történetre többször is hivatkozik, mintegy az Odüsszeusz–Pénelopé-kérők-történet ellentétes párjára.)

Odüsszeusz elfáradt. Mögötte a hosszú ostrom és kilencévi bolyongás. Hogy miképpen egyeztethető össze az, hogy Tróját most dúlták fel, és Odüsszeusz mégis kilencévi bolyongás után jut el a lótoszevők földjére, hogy ez – a darab mesejáték lévén – a mese időtlenségéből következik, vagy az idősíkok egymásra vetítésének egy korai esete, ne firtassuk. Odüsszeusz elfáradt, kiábrándult, és élete délutánján nem cselekedni vágyik, hanem megpihenni, nem akarni semmit. Olyan kort akar, „mely nem küzd semmiért”.

Ez bizonyára lehetséges értelmezés, de talán nem az egyetlen. Odüsszeusz emberei szerint Odüsszeusz valótlanságokat mond. De honnan tudjuk, mi a való? A mai (meg az író korabeli) befogadó számára természetesen az, amit az ODÜSSZEIA mond. A darabbeli (fiktív) szereplők számára a közös tapasztalás. De mi ezt nem ismerjük, következtésként nem ismerjük a kettőnek egymáshoz való viszonyát. És – az ODÜSSZEIA is költemény. Az ODÜSSZEIA felől nézve az, amit Írisz mond Pénelopéről, egészében rágalom, valótlanság, de – mint arról szó volt – nem valóságreszletek nélkül. A vak Homérosz látja Pénelopét, mert sok évvel korábban, mielőtt megvakult volna, látta, amint csecsemőjét szoptatta (X. 36). Azt, hogy a gyermekét szoptató Pénelopét látta, az alvilágban éppen Agamemnón mondja Odüsszeusznak, arról szólva, hogy Pénelopé bizonyosan hű (II. 447–448). Homérosz ennek alapján állítja, hogy Pénelopé hű, várja a férjét. Csakhogy ez egy non sequitur. Később, mikor arról beszél, hogy ő annak ellenére, hogy Odüsszeusz nem megy vele, nagynak látja, ezt mondja: „Nagy vagy, akárcsak azelőtt. Feleséged is hű”

(XII. 44). Akkor ezt is csak Homérosz látja, vagy ez való? És az ODÜSSZEIA-ban maga Odüsszeusz is beszél önmagáról valós elemekkel átszőtt valótlan történeteket, pl. Eumaiosznak (14. 192–359), mindjárt azzal vezette be, hogy a valóságnak megfelelően fog szólni, vagy Pénélopének (19. 163–201), ahol viszont az ODÜSSZEIA-költő zárja le a beszédet ezzel: „*Így szólt, sok valóságra hasonlító hazugságot mondva.*”

A darabban tehát nemcsak egy hőskor hanyatlásáról, vagyis egy történetiségben végbemenő folyamatról van szó, hanem egy állapotról, a valóságnak (igazságnak) és valótlanságnak a nyelvi közlésben majd így, majd úgy megjelenő, de állandó feszültségéről is. Csak míg más közlések esetében a kettő közötti feszültséget a befogadó valamilyen tapasztalás vagy ismeret alapján meg akarja szüntetni (vagy igazként, vagy hamisként elfogadni), a költészet esetében ezt a feszültséget vagy lebegést fogadja el mint valót. Ahogy Odüsszeusz mondja (csak most mélyebb értelemben): „*Tudom, hogy nem igaz, mégis hiszem.*”

Írisz a győzelmi koszorút a maga fejére készülni tenni – igaz a van: győzött. Odüsszeusz keresi a győzelmi koszorút – téved, le van győzve. Homérosz, noha tudja, hogy Odüsszeusz nem ment haza, nagynak látja őt, „*akárcsak azelőtt*”, hamis koszorút fon homlokára, s a mai befogadó ezt fogadja el valónak. Ez az, amiről Arany beszél a VOJTINA ARS POETICÁJÁ-ban:

*„Tán nem való, hogy ez s ez úgy esett,
Tán ráfogás a felhozott eset;
Mátyás király nem mondta s tette azt,
Szegény Tiborc nem volt élő paraszt;
Bánk a nejével megvénült falun,
Sosem dühöngte többé a szarun,
Evett, ivott, míg végre elalún,
De mit nekem való, ha ez esetben
Bánk törpe lesz, Mátyás következtlen?
Ha semmi évszám, krónikás adat
Engem le nem győz, hogy nem tett vadat?”*

„Az igazságot hiába kerestem [...] A hazugság a bölcsesség. Hazudni, hazudni... Hogyan is éntenél meg engem, Fejedelem? [...] Hamis koszorút fonok homlokodra. Elmondom, hogy hazamentél. Ithakában megállítom az embereket, s koholt regét mondok nekik. [...] És beledörgöm az időbe a hazugságom. És mikor már meghaltál, és mikor én is régen por leszek, tudni fognak rólad mindenütt. Amulós füllel hallgatják a regét és sírnak.” (XII. 44–45.) Nem kétséges, hogy a „hamis koszorú”, a „hazugság” a való és valótlanság között tudatosan lebegtetett ODÜSSZEIA. A Kosztolányi játékának befogadója azonban, mint a fentebbi elemzés is, azt, hogy mi a való (igaz) és mi nem, már az ODÜSSZEIA-éhoz viszonyítja, mint valósághoz. Ez az, amit Arany úgy mond:

*„Győzz meg, hogy ami látszik, az való,
Akkor neved költő lesz, nem csaló”*,

s Wilde a paradoxont még inkább kiélezve úgy, hogy a valóság utánozza a művészetet, ez „teremt meg a valóságot”. Ezzel játszik Kosztolányi.

Írisz egy szobor Odüsszeuszról álmodik. A darabban a szobor fáradt, esendő emberre válik. Homérosz a szobrot megcsinálta. Valótlanságból és valóságból valami más, magasabb valóságot.